

Hekimbaşı Abdülaziz Efendi'nin "Kıtaât-i Nekâve Fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhave" Adlı Eserinde Yer Alan Nöroşirürji ile İlgili Bölümlerin Değerlendirilmesi

Evaluation of the Chapters Related to Neurosurgery in "Kıtaati Nekave Fi Tercemeti Kelimati Boerhave" by Chief-Physician Abd al-Aziz Efendi

Ahmet ACIDUMAN, Berna ARDA

Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Bu makale, 3-6 Kasım 2010 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti-Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongresi'nde sunulan ve kongre kitabında özetli yayınlanan sözlü bildiri temel alınarak hazırlanmıştır.

Yazışma Adresi: Ahmet ACIDUMAN / E-posta: ahmetaciduman@yahoo.com

ÖZ

AMAÇ: Hekimbaşı Abdülaziz Efendi tarafından "Kıtaât-i Nekâve fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhave" adıyla Boerhaave'in "Aforizmalarının" Latince'den Türkçeye çevrilen ve yorumlanan eserindeki nöroşirürji pratiği içerisinde değerlendirilebilecek uygulamaları içeren fasılların okuyucuya sunulması ve bu fasılların Boerhaave'in "Aforizmalar'ı" ile karşılaştırılması.

YÖNTEM ve GEREÇ: Bu çalışma sırasında *Kıtaât-i Nekâve fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhave*'in Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No: 2462 ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2484'de kayıtlı bulunan yazmaları incelenmiş ve eserde yer alan fasılların günümüz nöroşirürji uygulamalarını ilgilendirenleri saptanmıştır. Daha sonra bu fasıllar Boerhaave'in özgün Latince aforizmaları ve bu aforizmaların İngilizce çevirileri ile karşılaştırılmıştır.

BULGULAR: Eserde çağdaş nöroşirürji uygulamalarını ilgilendiren konulardan sinir yaralanmaları (162-164, 170-171, 180-185, 189-190. Fasıllar) "Yaralanmalar"la ilgili ikinci makalesinin birinci bölümünde yer almaktadır. Kafa yaralanmaları (239-296. Fasıllar) ise ikinci bölümde bulunmaktadır. Hidrosefali ise "Kronik Hastalıkları" içeren beşinci makalenin on birinci bölümünde iki fasılda (1217-1218. Fasıllar) işlenmiştir.

SONUÇ: Boerhaave'in kafa yaralanmaları, sinir yaralanmaları, hidrosefali gibi çağımızda nöroşirürji disiplini tarafından değerlendirilen durumlara ilişkin aforizmaları, döneminin anlayışını yansıtmakta olup, Subhizâde Abdülaziz Efendi'nin de yaptığı Türkçe çeviri ile bu konudaki o döneme ait bilgileri ve tıbbi anlayışı biraz gecikmeli de olsa Osmanlı İmparatorluğu hekimlerine kazandırdığı düşünülebilir. Bununla birlikte, eserin çevirisinin yazma sayısı göz önüne alındığında, eserin imparatorluk hekimleri arasındaki yaygınlığı konusunda iyimser olmak oldukça zor görünmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Aforizmalar, Boerhaave, Hidrosefali, Kafa yaralanmaları, Sinir yaralanmaları, Subhizade Abdülaziz, Tıp tarihi, Türkiye, Türk tıbbi, Osmanlı tıbbi

ABSTRACT

AIM: To introduce and compare the sections of "Kıtaati Nekave fi Tercemeti Kelimati Boerhave" translated from Boerhaave's "Aphorisms" into Turkish and commented by chief-physician Abd al-Aziz Efendi.

MATERIAL and METHODS: The sections related to neurosurgery were examined in the copies of "Kıtaati Nekave fi Tercemeti Kelimati Boerhave" that were in Istanbul Süleymaniye Library, Esad Efendi Collection, no. 2462 and Beyazıt State Library, Veliyüddin Efendi Collection, No: 2484.

RESULTS: The second article of the Turkish translation is about "wounds" and complete or partial interruption of nerves is in the first chapter "wounds in general"; "wounds of head" and neurosurgical applications such as trepanation are in its second chapter. Hydrocephalus is in the eleventh chapter of the fifth article containing "chronic diseases".

CONCLUSION: Boerhaave's "Aphorisms" related to contemporary neurosurgical subjects such as head injuries, nerve injuries and hydrocephalus reflected the Western medical knowledge of his own era. Translation of Subhizade might cause Ottoman physicians to gain that Western medical data, even delayed. It is really hard to be optimistic on widespread of Subhizâde's work among the physicians of the Empire, when its numbers of copies were considered.

KEYWORDS: Aphorisms, Boerhaave, Hydrocephalus, Head injuries, Nerve injuries, Subhizade Abd al-Aziz, History of medicine, Turkey, Turkish medicine, Ottoman medicine

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Batı Tıbbını Anlama ve Tercüme Dönemi" olarak adlandırılan (1730-1827) zaman diliminde, aralarında Ömer Şifâî (ö.1742), Ali Münşî (ö.1733), Abbas Vesim (ö.1760)'in de bulunduğu yabancı dil bilen bazı hekimler Batı tıbbı kaynaklı bazı eserleri Türkçeye çevirerek Avrupa tıbbını izlemeye çalışmışlardır (15,36). Bu hekimlerden birisi de Hollandalı ünlü hekim Hermann Boerhaave'in önemli eserlerinden birisi olan Aforizmalar'ını çevirerek dilimize kazandıran Subhîzâde Abdülaziz Efendi'dir. Bu yazı Subhîzâde Abdülaziz Efendi'nin çevirisini yaptığı eserde günümüz nöroşirürji uygulamalarını ilgilendiren aforizmaların saptanarak, hem o dönemin bilgi ve uygulamalarının okuyucuya sunulmasını, hem de bu bilgilerin yer aldığı çevirinin Boerhaave'in Aforizmalar'ı ile karşılaştırılmasını amaçlamaktadır.

Subhîzâde Abdülaziz Efendi (1735-1783)

Osmanlı hekimbaşlarından (Şubat 1776-Kasım/Aralık 1776) olup, babası vakanüvis Mehmed Subhi Efendi'dir. Medreseyi bitirdikten sonra genç yaşta müderris olmuş, yine Osmanlı hekimbaşlarından (1758-1769) olan Kâtibzâde Mehmed Refi (ö. 1769)'nin yardımı ile saray hekimleri arasına girmiştir (14,37). Ünver (38) Subhîzâde'nin Avrupa'ya giderek Viyana'da tıp öğrenen hekimlerimizden olduğunu haber vermektedir. Hızlı bir şekilde hekimbaşlığına yükselen Subhîzâde, hızlı bir şekilde de bu makamdan ayrılmak durumunda kalmıştır. 1783 yılında Kudüs pâyesi ile Üsküdar kadılığına atanmışsa da kısa sürede azledilerek, Aralık 1782 / Ocak 1783'de İstanköy'e sürülmüştür. Eylül 1783'de 48 yaşındayken vefat etmiştir (14). Arapça, Farsça, Latince, İtalyanca ve Fransızca bilen Subhîzâde Abdülaziz'in; şair ve müzisyen olduğu da bildirilmektedir (13,21,37).

Hermann Boerhaave (1668-1738)

On sekizinci yüzyılın önde gelen hekimi ve "Eklektik Okul"un kurucusu olan Hermann Boerhaave Leiden Üniversitesinde tıp öğrenimi yapmıştır (24). 1701 yılında teorik tıp kürsüsünün başına geçmiş ve bir süre sonra Avrupa'nın en ünlü klinisyeni olmuştur (18). Haller, Gaub, Cullen, Pringle ve "Eski Viyana Ekol"ünün liderleri van Swieten ve de Haen Boerhaave'in öğrencileri arasındadır (24). Döneminin en büyük konsültanı ve deneysel kimyacı olan Boerhaave (24), Haller tarafından "Bütün Avrupa'nın ortak öğretmeni" olarak betimlenmiştir (18). "Institutiones Medicae" (1708) ve "Aforizmalar" (1709) adlı eserleri çok sayıda basılmış ve pek çok dile çevrilmiştir (18,24). Castiglioni (18) ve Garrison (24) bu konuda bilgi verirken "hatta Arapçaya bile" çevrildiğini bildirmektedir. Castiglioni'ye göre (18) Boerhaave'in belki de en layık olduğu unvan "Hippokrat'ın öğrencisi" unvanıdır. Onun tıp anlayışı ve uygulaması tamamen Hipokratik olup, Boerhaave'a göre tıbbın temel amacı hasta tedavisidir. Onun aksiyomu bütün teorik tartışmaların hasta yatağı başında sona ermesi gerektiğidir. Öğretirken ve yazarken de Hipokratik olan Boerhaave, değerli gözlemleri ve tedavi kurallarını kısa aforizmalar şeklinde vermiştir (18).

Kıta'ât-i Nekâve fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhaave

Bu eser, Hermann Boerhaave'in "Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in Usum Doctrinae Domesticæ Digesti" (Hastalıkları Tanıyıp Evde İlaçla Tedavi Etme) (1709) adlı eserinin tercümesidir. Subhîzâde Abdülaziz (33,34), eserinin önsözünde "Frenk hekimleri" arasında ünlü olan Boerhaave'in 1135 H. [1722-23] tarihinde yazdığı kitabın bir nüshasının 1180 H. [1766-67] tarihinde İstanbul'a getirildiğini, dil bilen Frenk hekimleri aracılığı ile tıp ilmi öğrencileri olan istidatlı kimseler arasında tanındığını, fakat Latin diliyle kilitlenmiş olduğu için ulaşılmadığını ve unutulduğunu bildirmektedir. Padişah III. Mustafa'nın (s.1757-1774) huzurunda bulunan ve adı geçen dili bilen hekimler tarafından bu kitabın Türkçeye çevrilmesinin genele yararlı olacağını işaret ve ima edilmesi üzerine; padişahın, hassa tabiplerinden olan kendisini, Subhîzâde Abdülaziz'i, bu işe memur ettiğini açıklamaktadır. Kendi sözleri ile kitabın nasıl hazırladığını ise şu sözlerle bildirmektedir:

"İbtidâ-i emrde lisân-i latîniyye ârif müsta'iddân-i zemândan bir nûkte-şinâsın inzimâm-i re'y ve ma'rifeti ile müşkilât-i elfâz ve terâkibin hall eyledikten sonra tertib-i fusûl-i ebvâbın kavâ'id-i kadîme-i etibbâ-i eslâfa tatbik iderek ve mutâbık olmayan mahallerinde yine müte'ahhirîn-i efrencden ba'zılarının fenn-i teşrîhde'icâd ve ihtirâ' eyledükleri te'lifâtından ve husûsâ mü'ellifin tasnif eyledüğü külliyâtından ve yine mü'ellifin şâkirânından tâyife-i efrenc beyninde ma'ârif ve ittifâk ile müte'ârif ve meşhûr olan Van Sevîten nâm tabîbin kitâb-i merkûmı şerhinden hulâsa bu fenn-i celîl el-'tibârda dest-res oldığım kütüb-i müte'ahhirîn-i mütercim ve gayr-i müterciminden ahz eyledüğüm müşkilât-i mesâ'ilin mezheb ve mesleklerine göre mütekaddimîn ile olan ihtilâfların serd ve beyân ve her faslın mütevârî-i burde-i icâz ve ibhâm olan terâkib ve elfâzını tafsîl ve itkân eylemek tarîkiyle müsta'inen billâhi te'âlâ ol 'ukde-i düşvâr-i inhilâlîn inkişâf ve iftitâhına vaz'-i enâmil ihtisâr olunub hem terceme ve hem şerh makâmında bir eser-i celîl ihtirâ'ına bezl mâ-hasal iktidâr olunmuşdur (33,34)"

Bu konuda araştırma yapan yazarlardan Adıvar (12) bu eserin çevirisi ile ilgili olarak ve çevirenin önsözünden yola çıkarak eseri çevirenin Subhîzâde olmadığını, onun çevirinin düzenleyicisi olduğunu ve bu çeviride Subhîzâde'ye yardım eden kişinin de tahminen Avusturya elçiliği tercümanı Herbert olduğunu bildirmektedir. Atabek (13)'in incelemesinde ise Sultan III. Mustafa'nın Abdülaziz Efendi'ye Avusturya İmparatorluğu'nun İstanbul'daki tercümanı Herbert'in yardımıyla Aphorizmalar'ın Türkçeye çevrilmesini emrettiği bilgisi bulunmaktadır.

Adıvar (12) ve Atabek (13)'in eserin tamamlandığı tarih olarak 1185 H. [1771] yılını vermesine karşın, müellif/çevirmen düzeltmelerinin olduğu Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 2462 no'lu nüshada (Şekil 1) bu tarihin 10 Muharrem 1183 H. [16 Mayıs 1769] olduğu görülmektedir (Şekil 2) (33).

Atabek (13) Subhîzâde'nin aphorizma'nın karşılığını kelime olarak çevirdiğini, eserin 1495 aphorizma-kelime içerdiğinden

kelimât olarak adlandırıldığını bildirmektedir. Şehsuvaroğlu ve ark. (37) ise eserin aslının 1495 fasıl ya da kıta olması nedeniyle "Kıta'ât-i Nekâve fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhave" isminin çoğul olarak bunu simgelediği açıklamasında bulunmaktadır. Eser XX. yüzyılın ilk yarısında bulunmuş ve Ord. Prof. Dr. Akil Muhtar Özden (1877-1949) tarafından Avrupa'ya tanıtılmış ve kendisine Hollanda Devleti tarafından bir nişan verilmiştir (13,37).

Bu eserin halen bilinen nüshaları şunlardır:

1. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2484,
2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No: 2462,
3. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, No: 1690,
4. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, No: 564,

5. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, No: 4227,
6. Ali Emiri Kütüphanesi, Tıb, No: 252 (12,13,26,37,38).

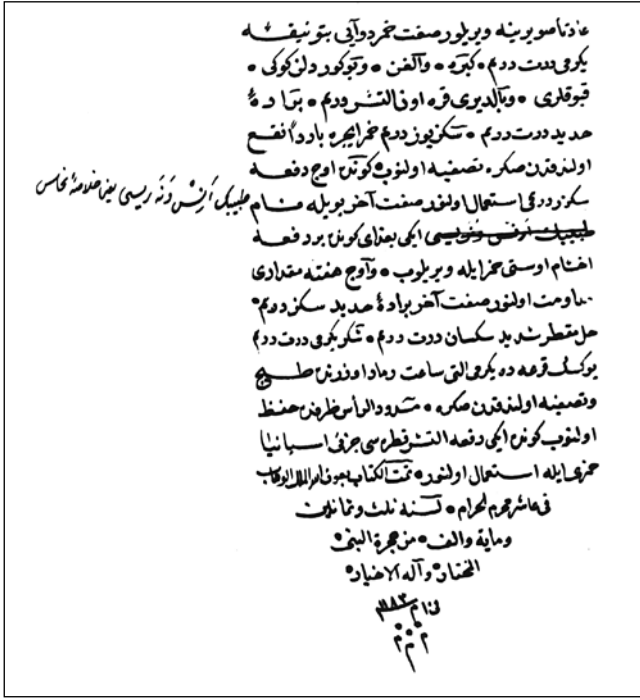
GEREÇ ve YÖNTEM

Bu çalışma sırasında "Kıta'ât-i Nekâve fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhave'nin" Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No: 2462 (33) ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2484'de (34) (Şekil 3) kayıtlı bulunan yazmalarının, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı kütüphanesine, bölümün kurucusu Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk tarafından kazandırılmış olan fotoğraf baskıları incelenmiştir.

Hermann Boerhaave'in konu ile ilgili aforizmaları, yine Ankara Üniversitesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı kütüphanesinde bulunan ve Gerardi van Swieten tarafından yazılmış olan "Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos, de

Şekil 1: "Kıta'ât-i Nekâve fî Tercemet-i Kelimât-i Boerhave'nin" Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No: 2462'de bulunan ve yazarın/çevirmenin düzeltmelerini de içeren yazmasının başlangıç sayfalarının fotoğraf baskısı (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi).

Şekil 2: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No: 2462'nin 10 Muharrem 1183 H./16 Mayıs 1769'da tamamlandığını gösteren sayfasının fotoğraf baskısı (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi).

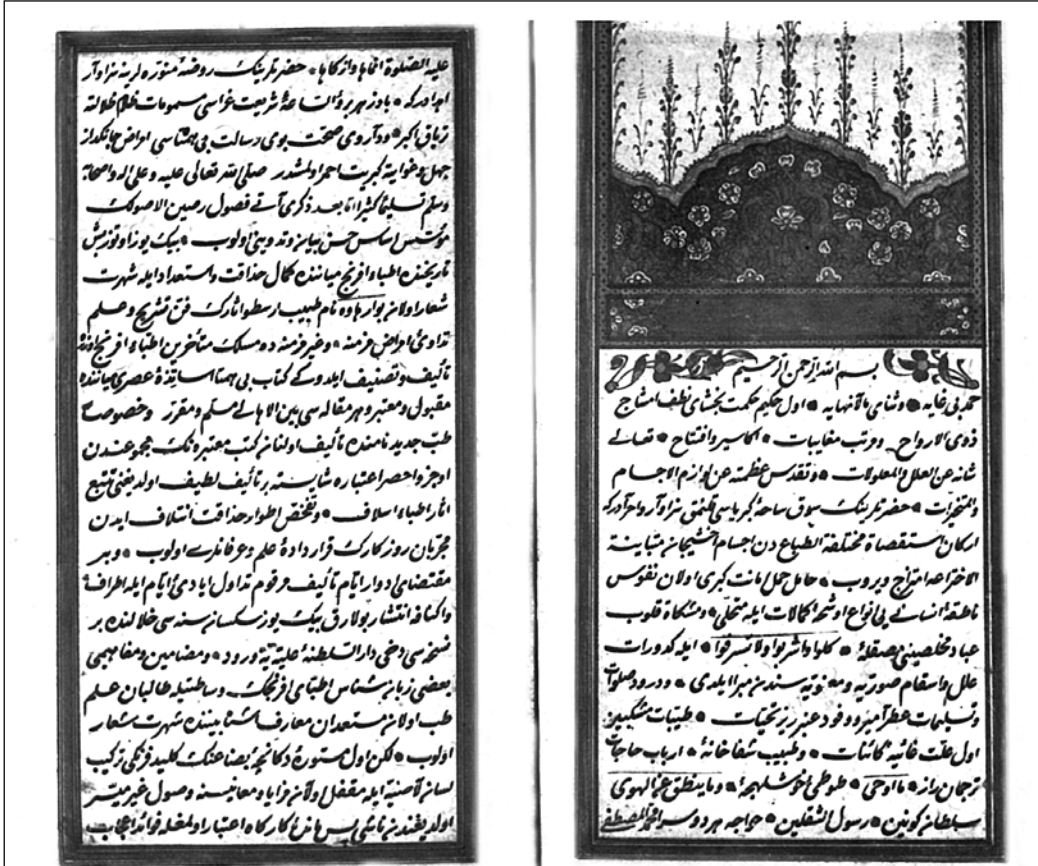
"Cognoscendis et Curandis Morbis" (35) (Şekil 4) adlı Latince eserden çıkarılmıştır.

Boerhaave'ın aforizmalarının İngilizce çevirisine Google Books internet arama motoru ile ulaşılmış, "Boerhaave's Aphorisms: Concerning the Knowledge and Cure of Diseases" (17) adlı eser de araştırmamız sırasında karşılaştırma için kullanılmıştır.

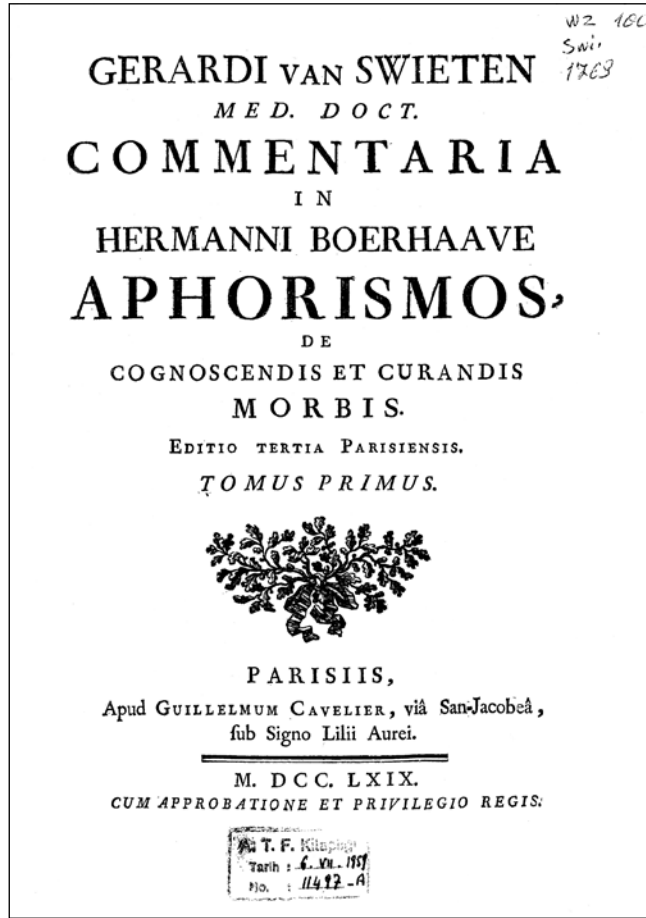
Araştırmamızda Subhizâde Abdülaziz Efendi'nin çevirisini yaptığı "Kıta'ât-i Nekâve fi Tercemet-i Kelimât-i Boerhave" adlı eserde yer alan aforizmaların günümüz nöroşirürji uygulamalarını ilgilendirenleri saptanmıştır. Eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No: 2462'de bulunan (33) ve müellifin/çevirenin düzeltmelerinin bulunduğu (12,21) yazması temel alınmış ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2484'de bulunan yazması (34) ile karşılaştırılmış ve konumuzla ilgili bölümlerin çağdaş abeceye çevriyazısı yapılarak bir metin elde edilmiştir. Daha sonra bu bölümler Boerhaave'ın özgün aforizmaları ve bu aforizmaların İngilizce çevirileri ile karşılaştırılmıştır.

BULGULAR

Eserde çağdaş nöroşirürji uygulamalarını ilgilendiren sinir yaralanmaları, kafa yaralanmaları ve kafada su toplanması konuları ile ilgili fasıllar bulunmaktadır:

Şekil 3: Kıta'ât-i Nekâve fi Tercemet-i Kelimât-i Boerhave'nin Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2484'de bulunan yazmasının başlangıç sayfasının fotoğraf baskısı (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi).

Şekil 4: Gerardi van Swieten tarafından yazılmış olan "Commentaria in Hermannii Boerhaave Aphorismos, de Cognoscendis et Curandis Morbis" adlı Latince eserin 1. Cildinin kapak sayfası (Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi, Demirbaş no: DEO000449).

1) Sinir yaralanmaları (162-164, 180-185, 189-190. Fasıllar) eserin ikinci makalesi "emrâz-i tefferuk-i ittisâl'in "mutlakâ cerâhatin ahvâli ve keyfiyyeti" adlı birinci bâbı içerisinde yer almakta olup, bu bölümde kayıtsız şartsız öldürücü olan sinir sistemi yaralanmaları ile şarta bağlı olan öldürücü sinir sistemi yaralanmalarından (170-171. Fasıllar) da bahsedilmiştir.

2) Kafa yaralanmaları (239-296. Fasıllar) ikinci makalenin ikinci bâbında "cerâhat-i re's" başlığı altında ayrı bir bölüm olarak bulunmaktadır.

- i) Cilt yaralanmaları (240-248. Fasıllar),
- ii) Kafatası örtüsünün yaraları (249-253. Fasıllar),
- iii) Kafatası kemiklerinin yaraları (254-266. Fasıllar)
- iv) Beyin yaralarının açıklaması (267-296. Fasıllar)

3) Hidrosefali ise kronik hastalıkları içeren "emrâz-ı müzmine" adlı beşinci makalenin "istiskâ" adlı on birinci bölümünde iki fasılda (1217-1218. Fasıllar) işlenmiştir.

Subhîzâde'nin çevirisinde incelenen iki nüshada da her aforizmanın "fasıl" olarak adlandırıldığı ve incelediğimiz fasılların numaraları ile Boerhaave'in ilgili aforizmalarının numaralarının uyumlu olduğu görülmüştür.

Sinir yaralanmaları

Sinirlerden birisinin tam olarak kesilmesinin üç sonucu olduğu, bunlardan ilkinde, sinirin büzülerek başladığı yere doğru çekildiği, kendisini saran parçalar içerisinde gizlendiği, çevresine bitişik dallarını da çektiği ve bu çekilmeden dolayı kendisiyle birlikte dallarının da içlerinin daraldığı; sinirlerde, çekilme nedeniyle ağrı, içlerinin daralması nedeniyle de tıkanıklık ortaya çıktığı bildirilmektedir. İkinci olarak, uç tarafının bozulması nedeniyle sinirin işini yapamadığı ve bağlı olduğu uzuvda uyuşma ve hareketsizlik ortaya çıktığı açıklanmaktadır. Subhîzâde'nin çeviri metninde, Boerhaave'in 162 sayılı aforizmasının çevirisi verildikten sonra, sinirler ve sinir sistemi hakkında oldukça ayrıntılı bir açıklamaya girildiği görülmektedir. Bu açıklamada sinirlerin üç sınıfa ayrıldığı; bunlardan ilkinin beyin ve onun halifesi olan omurilikten çıktıklarını, bunlara asab adı verildiğini; ikincisinin ise adalelerden çıktığını ve veter-evtâr adı verildiğini; üçüncü yapının ise kemiklerden çıkan ve ribât adı verilen yapılar olduğu bildirilmektedir. Bu açıklamada "sinir" başlığı altında "asab" adıyla "sinir"lerle birlikte, "tendon" ve "ligament"lerin de sınıflandığı görülmektedir. Daha sonra, önceki hekimlerin sözleri uyarınca sinir sistemi ve fonksiyonları ile ilgili açıklamalara gidilmiştir. Bu bölümde "batn-i ahir-i dimâğ" (beynin arka karnı) denilen yapıya "cerebelu-çerepelu" dendiğini ve bu yapının son dönemde yetişen Frenk hekimlerine göre nabız ve nefes gibi istemsiz hareketleri uyaran sinirlerin kaynağı olduğunu bildirmektedir. Sinirlerin tam olmayan kesileri ve batma ile olan yaralanmalarında ortaya çıkan sonuçlar ise şunlardır: yara yerinin başlangıcında az olan ağrının, giderek kesilen sinire bitişik ve yakın olan diğer sinirlere de yayılarak, yerine göre, yaralı olan kişiye derhal harâret (sıcaklık; susuzluk), hummâ (ateş), hezeyân (sayıklama, saçma konuşma), teşennüc (spasm, konvülsiyon), yara yerinde felgamünî adı verilen şişin ortaya çıkması; felgamünî şekillendiğinde de açılarak gayet sıcak ve ince bol rutubet akması; yaranın olduğu uzuvda uyuşukluk ve hareketsizliğin de ortaya çıkması. Bazen adı geçen yara gangren olmaya yüz tuttuğundan, bu durumda yaralı kişinin ölümü de beklenir. Sinirler hakkında açıklanan bu durumların tendonlarda da ortaya çıkacağı bildirilmektedir (33,34).

Çok küçük olmayan ve görünmesi mümkün olan her sinirin örtülerle birbirine dokunmuş olduğu, çok küçük siniriciklerden ve lenf damarlarının çok çok küçük olanlarından (yazar, bu lenf damarlarını arter ve venlerin, içinde lenf sıvısı taşıyanları şeklinde açıklamaktadır) örülmüş bir demet şeklinde olduğu ve bu demetin tamamının da bir örtü ile dışarıdan kuşatılarak örtüldüğü şeklinde sinir anatomisi açıklanmıştır. Sinirin içerisindeki küçük yollarda kalpten, beyinden, beyincikten ve omurilikten, sürekli sızan bir müzâbın (erimiş, sıvılaşmış) aktığı, o erimişe de sinirin erimiş rûhu adı verildiği bildirilmiştir.

Yaralanmalarının tedavisi için genel tedavi prensiplerinden bahsedilmekte, önce yaranın temizlenmesi gerektiği ve daha sonra da yara yerinden kaybolmuş olan bölümlerin yeniden bulunarak, bundan başka kesilerek birbirinden ayrılmış beden bölümlerinin bir araya getirilerek, nedbe dokusu ile yaranın örtülmesine gayret edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Yarada bulunan ayrılmış kan damarlarını, lenf yollarını ve aynı zamanda sinirleri de uygun şekilde birbirine yaklaştırarak, bu yollarda yaralanmadan önce akan müzabın yeniden akarak ulaşacağı yerlere varmasının mümkün olması için bağlanması gerektiği açıklaması verildikten sonra, yolların birleşmesi ve kayıp olan dokunun yenilenebilmesi için, uygun, doğal ve yeterli miktarda humorun hazırlanıp, ulaştırılmasıyla, kurumuş, büzülmüş ve tıkanmış olan yaralı yolların humor ile dolarak, doğal şekline gireceği ve kendilerine yakın küçük yollarla örülerek birleşeceği açıklanmaktadır (33,34).

Sinir Sistemindeki öldürücü yaralar

Sinir sisteminde kayıtsız şartsız öldürücü olan yaraların, serebellumdan kalbe ruhların ulaşmasını engelleyen yaralar olduğu ve bunların dört çeşit olduğu bildirilmektedir: beynin, omuriliğin başlangıç yeri olan medulla oblongatayı bereleyen yarası; kafatasının içindeki damarları keserek kanlarını kafatası içerisine akıtan ve kafatasının delinerek bu kanın dışarı alınamadığı durumlar, ki eğer kanı dışarı almak mümkün olursa bu yaralar öldürücü olmayacaktır, eğer kan dışarı alınmazsa beyni sıkıştırarak ya da bekledikçe kokuşarak ruhların kalbe ulaşmasını engelleyecektir; boyun omurlarının başlangıcının derin yarası, yani omuriliğin başlangıcına işleyen yara nedeniyle serebellum ruhlarının bozularak kalbe ulaşmalarının mümkün olmaması; her nerede olursa olsun kalb sinirlerinin yani kalbe ruhları getiren sinirlerin kesilmesi, ki ruhların kalbe gelecek yolu kesildiğinden, öldürücü yaralardandır. Kafatası içerisinde toplanan kanın matkap ile (trepanasyon) dışarı alınabildiği baş yaraları şarta bağlı öldürücü yaralara arasında sayılmaktadır (33,34).

Kafa yaralanmaları

239. fasılda kafa yaralanmaları sınıflanmaktadır. Subhîzâde'nin metninde sırasıyla cilt, simhâk (*periostr, pericranium*), kîhf (*kafatası; cranium*), gışâ-i sulbe (*sert örtü; dura mater*), gışâ-i rakîka (*pia mater*), dimâğ zarı ya da cevher-i dimâğ (*substantia corticalis*), lubb-i dimâğ (*substantia medullaris*) ve tecvîf (*ventriculus*) sayılmaktadır. Fakat Subhîzâde'nin metninde damarlardan (*cerebri vasa*) bahsedilmemiştir (32,33).

Cilt yaralanmaları

Baş cildinde olan yaraların beş işareti olduğu ve bunlarla bilinebileceği bildirilmektedir: Birincisi yaralayan aletin şekli (sivri, yassı ya da başka şekilde), ikincisi darbenin yumuşaklığı, üçüncüsü yaralanan yerin açılıp görülmesi, dördüncüsü semptomların yumuşaklığı ve beşincisi mil adı verilen alet ile dokunmak. Bu gibi yaraların, her ne kadar tehlikeli olmasalar da, bazen yaralanma yerine göre korkutucu ve tehlikeli olabilecekleri bildirilmekte ve baş adalelerine, tendonlarına, sütürlerine, kafatasını kaplayan örtüye, beynin kendisine ve sinirlerine yakın yerlerde tehlikeli olabileceği söylenmektedir.

Yara ile birlikte bere (kontüzyon) de olmasının özellikle önemli olduğu belirtilmiştir. Yaranın küçük bir yarık ve altında boşlukla birlikte olması ve özellikle bazı pislik ve kirlerin toplanmış olmasının da tehlikeli olduğu; kokuşmuş kanın toplanmasının ise erizipel adı verilen humreye (safra vi şişlik), uzîmâya (balgâmi şiş), ağrıya, teşennüce, kemik ve kemik zarının çürümesine, ateş ve ölüme neden olabileceği vurgulanmıştır. Tedavi ile ilgili olarak, yara eğer yalnız ciltte ise iyileşmesinin kolay olduğu; özellikle, yara tazeyse yaranın sarılmasının yeterli olacağı, yara yüzeylerini birbirine kavuşturarak sarmanın ve sargının da seyrek değiştirilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Sargı değiştirilirken de hava aldırılmamak için çabuk hareket edilerek, nemli ve yağlı şeylerden sakınılması gerektiğinin üstünde durulmaktadır. Eğer yara ile birlikte bere de var ise bereye uygun zîmâdlar [zîmâd: 1. merhemle yaraya sarılan sargı, bez. 2. ilâç, lâpa, yakı (19)] ve kimâdlar [kimâd: pansuman olarak kullanılan ve ısıtılmış eski bez parçası (31)] konması; berelenmiş parçaların da gereğine göre ve hatta tamamının kesilebileceği söylenmektedir. Yukarıda yazılı belâlar ortaya çıkarsa, makas ya da bıçakla açılarak temizlenmesi gerektiği belirtilmektedir (33,34).

Kafatası örtüsünün yaralanmaları

Yara, cildi geçtikten sonra kafatası örtüsünün (*pericranium*) de yaralanacağı ve kafatası bir süre açıkta kaldığında, kafatasının kendisini koruyan perdesinden mahrum kalacağı ve o perde ile kafatası arasında olan hiltın (humor) yaranın etrafına dökülerek, durgunlaşacağı ve kokuşarak balık pulu gibi şeyler oluşacağı; kafatasının renginin sarı, siyaha meyilli ya da siyah olarak, gittikçe yara olmaya başlayacağı açıklanmaktadır. Bu durumun sebebi, yara yerinde olan yolların kesilmesi, içlerinde akan hiltın akmayıp, durgunlaşarak kokuşması ve kafatasının yara olmasına sebep de küçük yolların ağızlarının buruşarak kuruması olarak açıklanmıştır. Tedavide üç yol vardır. Bunlardan birincisi kafatasının yara vesilesiyle açılıp, küçük matkap ile birbirine yakın olarak ve kemiğin kalınlığının yarısına kadar küçük delikler açılarak, yapraklanmadan korunması, yeni kemik zarının oluşmasıdır. İkinci yol ise irin, pislikler, yağlar ve irin sebebi olan şeyler ve havanın girmesini engellemek için sakızlı şarap ruhuna tiftik batırılarak o yere konmasıdır. Üçüncü yol ise yaranın sargısının seyrek olarak değiştirilmesi ve değiştirilirken de hava girmemesi için hem ihtiyat hem de çabukluk gerekmesidir (33,34).

Kafatası kemiklerinin yaralanmaları

Kafatasına yara isabet ettiğinde ortaya çıkan afet, aletin gerektirdiğine göre birkaç çeşittir. Örneğin, kafatası yarılır, kırılır, berelenir, içeri basılır ve bir parçası kopar. Faslın bundan sonraki bölümünde, bu afetlerin kafatasının yalnızca bir tarafında olmadığı, iki tarafında da olabileceği bildirilerek, kafatasının önden arkaya derz-i sehmî (*sutura sagittalis*) ile iki parçaya ayrıldığı, kafatasının bir bölümünün sağa ve bir bölümünün sola düştüğü, bu nedenle, bu afetlerin kimi zaman sağ, kimi zaman sol ve kimi zaman da her ikisinde birden olduğu açıklanmaktadır. Kafatası yaralanmalarının anlaşılabilmesini sağlayan belirtileri sekiz tanedir: yaralayıcı aletin şiddetle vurulması; yaranın hacmi yani yaranın görünüm

ve miktarı; misbâr (mil) ile bakıp yoklamak; yaranın üzerine mürekkep sürmek; hastanın dişlerini sıkı kapadığında bir ses hissetmesi; kafatasına bakıldığında kırılmış, berelenmiş ya da sarı noktalarla nakışlanmış görünmesi; elle dokunup yoklamak; örtülerde ortaya çıkan belalar. Kafatası yaralanmasının etkileri ise altı tanedir: eğer kırılmış kemik parçası varsa o parçanın ölmesi ve bir işe yaramaması ve önceki fasıllarda yazılı belalar; bu afetin kendine yakın olan yerlere geçmesi; çoğunlukla bütün kafatasının çürümesi; dipluvas (*diploe*) adı verilen ve kafatasının kalınlığının ortasında olan bölümün ufaklanıp, kireçlenmesi; kafatasının iç bölümünün ve beyin zarının çürümesi; teşennüc, sübât (derin uyku), apupeleksiya (*apoplexia*), istirhâ (gevşeklik), fâlic (felç, paraliz) ve hader (uyuşukluk) gibi beyin afetleri. Prognozla ilgili olarak, yukarıda anılan durumların dikkatle incelenmesi ile bu çeşit yaraların hangi derecelere varacağına bilineceği söylenmektedir. Tedavi ise şu şekildedir: yaralanan yeri çokça açmak; o açılan yeri temizlemek; kafatasını matkap ile gereğine göre delmek; yeniden kemik zarını oluşturmaya çabalamak; diğer yaralarda yazılı olan tedavileri kullanmaktır. Yara yerinin açılması, temizlenmesi, matkapla delmek hakkında bilgiler verilmiştir (33,34).

Beyin yaralanmaları

Çocuklarda kafatasının çökmesi ve erişkinlerde kafatasının kırılarak içeri çökmesi sonucu, beynin basılan bölümünün ve basan parçanın gerektirdiğine göre sersâm (sersemlik, menenjit), nisyan (unutma), sübât (baygınlık, koma), kulak gürültüsü, göz kararması, hezeyân, safralı kusma, sudâ' (baş ağrısı), teşennüc, felc, ishal ve seles-i bevl (idrar inkontinansı), apupeleksiya, hummâ ve mevt (ölüm) ortaya çıkabileceği bildirilmektedir. Subhîzâde burada, eserin yazarının 'küçük çocukların kafatası basılırsa' tabirinden, bu gibi çocukların kafatasının kıkırdak gibi olup, sertleşmediğinin ve yumuşak olduğunun anlaşılması gerektiğine işaret etmektedir. Bu açıklama Subhîzâde tarafından aforizmaya sonradan eklenmiştir. Bu çökmenin sonuçları şöyle sıralanmaktadır: beynin kendisi yaralanırsa, felgamünü (flegmon), tekayyuh (irinlenme), gangiraynâ (gangren), funkû (fungus; beynin bazı bölümlerinin mantar gibi olup çürümesi) ve yukarıda yazılı olanlar ortaya çıkabilir. Bunun işaretlerinin bildirilmesine gerek olmadığı, elle basarak ve deriyi açıp bakarak bilinebileceği açıklanmaktadır. Tedavi için beyne bası yapan parçanın yerinden çıkarılıp, uzaklaştırılarak beynin basıdan kurtarılması, yani çöken yerin önceki haline gelene kadar kaldırılarak, orada korunup durdurulması gerektiği söylenmektedir. Çocukların kafatası yumuşak olduğundan, yara yeri açıldığında yapışkan ve koyuca bir merhem ile bu çökmenin kaldırılması mümkün olduğu, çocukluk yaşını (yedi yaş) geçmiş ve eğer kafatası da sağlamsa el elevaturu (*elevator*) denilen bir aletle kaldırılmasının gerektiği bildirilmektedir. Eğer çöken parça gevşek ve matkabın zorlamasına dayanamazsa vaktis (*vectis*) adı verilen aletle kaldırılmasının uygun olacağı açıklanmakta, bu çöken kafatası parçasının kaldırılacağı sırada hastaya aksırtıcı koklatacak aksırtmanın ve nefesi tutturmanın kafatasının kalkmasına yardım edeceği konusunda bilgi verilmektedir. Faslin bundan sonrasında vaktis hakkında

açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklama Subhîzâde tarafından eklenmiş olup, Boerhaave'ın aynı sayılı aforizmasında böyle bir açıklama bulunmamaktadır. Çökme kaldırıldıktan sonra, onu doğal şekilde durduracak ve çökmesine engel olacak şekilde sarılmasının gerektiği verilen bilgiler arasındadır (33,34).

Kafatasının yarılmaması, kırılması ya da berelenmesi durumunda atardamar, toplardamar ve lenfatik damarların koparak içlerindeki hıtların oraya döküldüğü ve beyin üzerine baskı yaparak yukarıda anlatılan afetlere neden olduğu belirtilmiştir. Yine adı geçen humorların hareketsiz kalıp durmaları nedeniyle çürümeleri, irinlenmeye yüz tutmaları beynin tomruk tomruk olan parçalarını bozmaktadır. Bu bozulmanın önce gışâ-i sulbe, sonra gışâ-i rakika, sonra beynin özüne ve boşluklarına kadar ulaştığı bildirilmektedir. Bazen başın çok darp edilmesiyle kafatasının yarılmaksızın içeri çöküp bu duruma neden olduğu açıklanmaktadır. Beyne bası durumunun anlaşılması için göz önüne alınacak belirtiler ise şöyle sıralanmaktadır: darp edilen aletin şiddetli hareketi, basılan yerin dikkatle incelenmesi, yaralı olan kişinin safralı kusması, içteki beş duyu ve dıştaki beş duyunun bozulması, sersâm, sübât, teşennüc, hezeyân gibi belalar, bedenin içinin yanıp, dışının üşümesi, ağız, burun ve kulaktan kan gelmesi, yüz ve gözde kırmızılık. Beyinde yaralanan yerin saptanmasının dört şekilde yapılabileceği bildirilmiştir: önceki bazı fasıllarda bildirilen niteliklerin dikkatle incelenmesi; kafatasının yaralı olan yerinin elle yoklanması; saçlar tıraş edilip bakıldığında o yerin kızarıklık olması; hastanın elinin ağrı nedeniyle ya da his kuvvetiyle oraya gitmesi. Tedavide ise üç yöntemden bahsedilmektedir: oradaki kanın dışarı alınması; o kandan bozulmuş olan yerin temizlenmesi; beyne batmış kemik parçasını uygun aletle dışarı almak. Kanın dışarı alınması da üç şekilde yapılmaktadır: adı geçen yerde bulunan toplardamarlara içirmek; etrafa dağıtmak; kafatasını delip dışarı almak. Kanın toplardamarlara geçirilmesi için yapılması gerekenler, kanın nasıl ve nereye dağıtılacağı açıklanmış; kafatasının delinmesi için ne zaman karar verileceği bildirilmiştir. Matkabın uygulanması için uygun olan ve olmayan yerlerden bahsedilerek, bu yedi yer sıralanmıştır: sütür yerleri, adelerin toplandığı yerler; alın kemiklerinde bulunan boşluklar; atardamarların büyüklerinin bulunduğu yerler; kafatasının alt tarafları; kırık, bereli, çürük ve sallanan kemik üzeri; kafatasının yumru ve çökük olan yerleri matkap uygulaması için uygun değildir. Eğer bu gibi engeller yoksa matkabın uygulanacağı yer, yara yerine yakın olan yerdir. Böyle yerlerin aranması belaların şiddetli olmadığı zamanlarda olur; eğer belalar şiddetlenirse, matkap koymaya uygun yer olmasa da, cesaret edilerek derz-i sehminin sağ ve sol taraflarına matkap uygulanmıştır. Kafatasının delinmesi ve kemiğin çıkarılması tekniği ayrıntılı olarak anlatılmakta, kan ve pisliğin dışarı çıkarılmasının aksırtıcılar ve hastanın nefesini tutması ile mümkün olabileceği belirtilmektedir. Daha sonra yaranın nasıl kapatılacağı ve kullanılacak tedaviler hakkında bilgi verilmiştir (33,34).

Baş yaralarının tehlikeleri ve etkilerinin beş şekilde bilinebileceği bildirilmektedir: yaranın yerinin ensede, tepede, şakaklarda ya da sütürlerde olması tehlikelidir; yedinci günde soğukluk ve titreme gelmesi, yaranın renginin solup,

siyahımsı ya da sarımtırak olması, hastada konvülzyon ortaya çıkması, bir tarafına uyuşukluk gelmesi gibi bazı belirtiler korkutucudur; hastanın ihtiyar olması, tabiatın noksan olması nedeniyle yaranın iyileşmeyi kabul etmemesi yönüyle hastanın yaşı korkutucudur; mizacın gereği olarak, örneğin, yara, hasta olan uzva rastlar ya da yaralanan şahsın mizacına uygun veya yaraya uygun gelmediği için dört mevsimin durumu da tehlikeli olur (33,34).

Bölümün son faslında ise dura altında gizlenmiş olan durgun kan, pislik ve irin varsa, hemen zarı delmeye cesaret edilerek, adı geçen maddelerin dışarı alınması gerektiği bildirilmektedir (33,34).

Kafada su toplanması

Kafada su toplanan yerler şöyle sıralanmaktadır: kafa cildinin örtüleri (tabakaları) arasında; kafa cildi ile kafatası arasında; kafatası ile beynin zarları arasında; *pia mater* ile beyin iliği arasında; ölümü gerektirmeksizin beyin boşluklarında. *Pia mater* ile beyin arasında ve özellikle beyin boşluklarında olan su toplanmasının tedavisinin zor olduğu; buna karşılık diğerlerinin dağlamakla, matkapla ya da uygun sivri, delici bir aletle nazıkçe yarılarak ve bozulmuş sular dışarı alınarak, çözücü zımadlar ve içine muarref ilaçlar [edviye-i muarrefe: bilhassa ciltte te'sirini göstermek ve cildin tabii ifrâzatını (salgısını) çoğaltmak ve içinde, hastalık hâlini tabii hâle getirmek hassası bulunan ilaçlar (19)] ve güçlendirici ilaçlar konarak tedavi edildiği bildirilmektedir (33,34).

TARTIŞMA

Subhîzâde Abdülaziz'in, Boerhaave'in yazıldığı dönemde ünlenen eserlerinden birisi olan "Aforizmalarını", yazıldığı tarihten (1709) (15,18,24), (Subhîzâde'ye göre (33,34) 1135 H. [1722-23]), yaklaşık 60 yıl sonra (1183 H. [1769]), bir başka deyişle aynı yüzyıl içerisinde Türkçeye çevirdiği görülmektedir. Bu tarihlerin, Salih bin Nasrullah'ın (XVII. yy), Ömer Şifâî'nin (XVIII. yy), Bursalı Ali Münşî'nin (XVIII. yy) Paracelsus'un (XVI. yy) eserlerini Türkçeye çevirdikleri zaman dilimleri (15,36) ile karşılaştırıldığında ve Avrupa tıbbının izlenmesi bakımından göz önüne alındığında, birbirlerine oldukça yakın oldukları düşünülebilir. Öte yandan, Subhîzâde'nin kaleme aldığı nüsha ile birlikte, bu çevirinin tespit edilebilen altı nüshasının bulunması, eserin çok da yaygın bir kullanım alanı bulmadığının bir göstergesi olabilir mi sorusunu akla getirmektedir.

Bu eserin Türk tıp tarihi açısından önemi hakkında araştırma yapan yazarların ortak görüşü, Subhîzâde'nin bu çevirisinin "Avrupa tıbbından yapılan ilk adamakıllı çeviri olması (12)", "Osmanlı tıbbında Avrupa tıbbına ait derli toplu ilk eser olması (14)", "Avrupa tıbbından yapılan ilk tam tercüme olması (21)" sözleri ile değerlendirilmiştir. Daha önce farklı yazarlarca yapılmış olan çalışmalarda da gösterildiği gibi (13,14), Subhîzâde'nin, bazı Latince terimleri olduğu gibi Türkçeye aktararak kullandığı, bu çalışma sırasında incelenen bölümlerde de yapılan saptamalar arasındadır. Çerepelu (*cerebellum*), medulla ablugata (*medulla oblongata*), erizpelas (*erysipelas*), iskalpelum (*scalpellum*), elevatur (*elevator*), vaktis

(*vectis*), apupeleksiya (*apoplexia*), dipluvas (*diploe*), funku (*fungus*), gangirayna (*gangraena*) gibi terimler bunlara örnek olarak gösterilebilir (33,34).

Atabek (13) yaptığı incelemede çeviride fasılların sırasına uyulmadığı için Türkçe Kelimât'ın Latince Aphorisma'ların numaraları ile karşılaştırılmasının mümkün olmadığını belirtmekle birlikte, yazımızın inceleme konusu olan fasıllarının ve bunların sayılarının, Boerhaave'in aforizmaları ve onların sayıları ile uyumlu olduğu görülmüştür. Subhîzâde'nin, eserin önsözünde belirttiği ve bulgularda da gösterildiği gibi, bazı aforizmaların çevirileri sırasında fasılda farklı açıklamalarda bulunduğu saptamalarımız arasındadır. Örneğin, 254. Fasılda kafatasının yarıldığı, kırıldığı, berelendiği, içeri doğru basıldığı ve bir parçasının koptuğu açıklaması verilmekte; fasılın bundan sonraki bölümünde, bu afetlerin kafatasının yalnızca bir tarafında olmadığı, iki tarafında da olabileceği bildirilerek, kafatasının önden arkaya derz-i sehmi (*sutura sagittalis*) ile iki parçaya ayrıldığı, kafatasının bir bölümünün sağa ve bir bölümünün sola düştüğü, bu nedenle, bu afetlerin kimi zaman sağ, kimi zaman sol ve kimi zaman da her ikisinde birden olduğu açıklanmaktadır. Ama bu açıklama Boerhaave'in aynı sayılı aforizmasındaki açıklamadan farklıdır. Boerhaave'in aforizmasında bu durumların kemiğin bazen bir, bazen de her iki tabulasında olduğu belirtilmektedir. Subhîzâde'nin açıklaması çok farklı olup, tabula kavramı hiç bulunmamaktadır. 274. fasılda ise bazen başın çok darp edilmesiyle kafatasının yarılmaksızın içeri çöküp 273. fasıldaki duruma (kafatasının iç yüzündeki arter ve venlerin koparak, içlerinde olan hıtları oraya döktüğü ve beyne basıya) neden olduğu açıklanmaktadır. Buna karşın Boerhaave'in aynı sayılı aforizmasında ise başın şiddetli sarsılması nedeniyle (*concussus*), sıklıkla kafatası sağlam kalırken, damarların koptuğu ve aynı şekilde beyne bası yaptığı açıklanmaktadır. Boerhaave bir çökmeden bahsetmemektedir. Bazı fasıllarda da Subhîzâde okuyucuyu aydınlatmak için fasıllara Boerhaave'in aforizmalarında bulunmayan açıklamalar eklemiştir. 162. fasılda sinirler ve sinir sistemi ile ilgili açıklamaları ve yine çökme kırıklarında kemiğin kaldırılması için kullanılan vaktis adlı alet için yaptığı açıklamalar (Fasıl 271) bu konudaki örneklerdendir.

Subhîzâde'nin Türkçeye çevirdiği ve yorumladığı Boerhaave'in aforizmaları, kafa yaralanmaları konusunda önemli bilgiler içermektedir. Özellikle, çökme kırıklarında görülen semptomların, beyin bası altında kalması sonucu ortaya çıktığı; bu nedenle çökme kırıklarının tedavisinde, beyne bası yapan kemiğin kaldırılması gerektiği bildirilmektedir. Kafatası fissürleri, fraktürleri ya da kontüzyonları nedeniyle kafatasının iç yüzünde bulunan arterler ve venlerin koparak, içeriklerinin kafatası içerisine dökülmesinin [epidural hematoma] beyne bası yaptığı; sersemlik, unutkanlık, uykuya meyil, göz kararması, safralı kusma, felç, konvülzyon, idrar kaçırma, ağız, burun ve kulaktan kan gelmesi ve ölüm gibi semptom ve bulgulara yol açtığı vurgulanan önemli bir başka noktadır. Kafatası içerisine dökülmüş olan kanın dışarı alınması için kafatasının delinmesi ya da bir başka deyişle trepanasyon, tedavi önerileri arasında bulunmaktadır. Eğer

semptom ve bulgular ağırlaşırsa trepanasyonun hemen yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Boerhaave'in, başın şiddetli sarsılması nedeniyle (*concussus*), fissür ya da fraktür olmaksızın, damarların koparak ve içeriklerinin dökülerek beyne bastığı ve aynı semptomlara neden olduğu açıklaması da önemlidir. Öte yandan, Aforizmalar'da görülen en önemli açıklamalardan bir başkası da dura altında gizlenmiş olan kan, irin ve pislikler bulunduğu, ya da çağdaş tanımlamalarla subdural hematoma ve subdural ampiyem saptandığında, hemen duranın delinmesine cesaret edilerek, adı geçen bu maddelerin dışarı alınması gerekliliğinin vurgulanmasıdır.

On sekizinci yüzyıla kadar kafa travmaları üzerine yazılmış pek çok kitap ya da kitap bölümü bulunmasına karşın, bunların büyük bir çoğunluğu Hipokratik metin "*De Capitis Vulneribus*" (Kafa Yaralanmaları Üzerine) üzerine olan yorumlardır (22). Hipokratik bu metinde kontr-lateral hemiparezi ve post-travmatik nöbetler gibi kafa travmasına bağlı nörolojik sekellerin fark edildiği görülmekle birlikte, cerrahi girişim için nörolojik bir kriter kullanılmamış; kafa yaralanmaları, kafa derisi ve kafatasında olan hasarların büyüklüğüne göre sınıflanmıştır. Kafatası kırıklarının tipi, trepanasyon endikasyonunda göz önüne alınmıştır (22). Hipokrat (MÖ. 460-370) lineer fraktür, kemik kontüzyonu ve eşlik eden kırıklarda ve hedra denen çentiklenmelerde trepanasyon yapmayı önerirken, çökme kırıklarında trepanasyona karşıdır (28). Galen (129-200) Hipokrat'ın kafa travması tanımlamalarını kabul etmekle birlikte, çökme kırıklarının onarılmasında da trepanasyonu kullanmıştır (28). İbn Sînâ (980-1037) da "*Kânûn'da*", kafatasının kırılmasından dolayı dura materin bir basınç altında kalması ya da dura matere bir şey batması durumunda hemen ve beklemeeksizin kemiğin kaldırılmasını önermektedir (9). 1465 yılında Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun kaleme aldığı, Endülüslü tanınmış hekim ve cerrah Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin ünlü eseri *et-Tasrif*'in cerrahiye ilili 30. bölümünün çevirisi olan ve zaman zaman kendi gözlemlerini ve önerilerini de ekleyerek yazdığı *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*'de, günümüzde ortopedi, göğüs cerrahisi, üroloji, plastik cerrahi, genel cerrahi, çocuk cerrahisi ve nöroşirürji gibi disiplinleri ilgilendiren girişimler ayrıntılı olarak anlatılmakta ve bunlarla ilgili minyatürler bulunmaktadır (20,29). *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*'de *et-Tasrif*'te de olduğu gibi kırık kafatası kemiğinin çökerek beyin zarlarına ulaşması durumunda çöken kemiğin kaldırılması ve çıkarılması önerilmiş ve bu işlemin nasıl yapılacağı anlatılmıştır (1). Yine XV. yüzyılın son çeyreğine ait olan ve kafatası kırıkları konusunda Ali b. Abbâs'ın ünlü eseri *Kitâbü'l-Melikî*'yi esas alan yazarı bilinmeyen *Cerrâhnâme*'de (3), XV. yüzyıl eserlerinden Cerrâh Mes'ûd'un "*Hulâsa-i Tibb*"ında (7) ve Cerrâh İbrâhîm'in 1505 tarihli *Alâ'im-i Cerrâhin*'in de de (4) kafatasının çökme kırıklarının tedavisinde, duranın kırılan kemik nedeniyle basınç altında kalması ya da duraya bir şey batması durumunda kemiğin kaldırılması ve çıkarılması önerilmektedir.

Kafa travmalarının değerlendirilmesinde nörolojik fonksiyon konseptinin ortaya çıkışı Fransa'da Jean Louis Petit (1674-1750) ve Henri François Le Dran (1685-1770) ile başlamıştır (27). XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Paris cerrahlarından olan Petit

kafaya olan bir darbeye eşlik eden bilinç kaybı ve daha sonra ortaya çıkan uyku hali arasında bir ayırım yaparak, bunlardan ilkinin sarsıntıya (*concussion*), sonuncusunu da beyne bası yapan koleksiyon ya da efüzyon oluşumuna bağlamıştır. Le Dran ise uyku halinin kafatası kırığına değil, beynin yaralanmasına bağlanması gerektiğine, uyku halinin gecikerek ortaya çıkmasının, kafatasının altında kan toplanmasına bağlı bası işareti olduğuna işaret etmiştir (23).

Boerhaave'in kafa yaralanmaları ile ilgili aforizmalarında, trepanasyonun hem hasarlanmış kemiğin ve perikranyumun yenilenmesi için kullanıldığı, hem de kafatası içerisinde ve dura altında birikerek beyne bası yapan kan, efüzyon ya da süpürasyonun boşaltılması için kullanıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Boerhaave'in aforizmalarında kafa travmalarının değerlendirilmesinde bir paradigma değişikliğinin izlerinin görüldüğü de söylenebilir.

Boerhaave'in kafatası kırıklarının anlaşılmasında, hastanın dişlerini sıkı bir şekilde kapattığında bir ses hissettiği değerlendirmesi, Hipokrat'ın "*Kafa Yaralanmaları Üzerine*" adlı çalışmasında çok benzer bir şekilde anlatılmıştır: "Eğer birisinin kafatasında bir kırık şüphesi varsa, yaralanmış kişiye bir tahta parçası çiğnemesi ve kemiğinde bir çatırdama sesi gözleyip gözlemediğini açıklaması söylenir (32)." Yine yaranın üzerine mürekkep dökerek, kafatası kırığını belirlemek, Hipokrat'tan beri bilinen (25) ve Paulus Aeginata (625-690) (30), Ali b. Abbas (?930-994) (11) ve İbn Sînâ'nın (9) da eserlerinde yinelediği yöntemlerdendir. Trepanasyon yapılırken hastanın kulaklarına pamuk tıkanması, Paulus Aeginata (30), Ali b. Abbas (11) ve İbn Sînâ (9) gibi yazarlarda da görülen ve tekrarlanan oldukça eski bir uygulamadır. Yine, duranın üzerinde toplanmış olan kan ve irinin dışarı çıkarılabilmesi için aksırtıcı ilaçlar verilerek, nefesin tutturulması ise (*valsalva manevrası*) Ali Münşî'nin *Cerrâhnâmesi*'nde de görülmektedir (6).

Aforizmalarda ventriküler hidrosefalinin tedavisinin olmadığı bildirilmekte, kafada diğer yerlerde toplanan sıvılar için bazı tedavi önerileri yapılmakla birlikte bir ayırımı verilmemektedir. Zehrâvî hidrosefalide, kafada suyun toplanma yeri olarak "kafatası kemiği ile deri arası"na ya da "kafatası kemiğinin altında membranın üstü"nü vermektedir. Bu durumlarda Zehrâvî'nin tedavi önerisi "şişliğin yarılarak boşaltılması"dır (2). İbn Sînâ da Zehrâvî gibi, hidrosefaliyi sıvının kafa içinde ve kafa dışında toplanması olarak sınıflamış, kafa içinde toplanan sıvının ise ekstradural olduğunu ve bu durumun tedavisinin olmadığını bildirirken, sıvının kafatası dışında toplandığı durumlarda şişliğin yarılarak boşaltılmasını önermiştir (5). Sabuncuoğlu'nun hidrosefalinin tedavisi için önerdikleri ile Zehrâvî'nin bu konudaki önerileri arasında farklılık yoktur (1,2,20). Sinirler ve sinir yaralanmaları konusunda oldukça ayrıntılı açıklamalar yapan Boerhaave, tedavi konusunda genel yara tedavisi prensiplerinden bahsetmekte, yara yerinin temizlenmesini ve kesilerek birbirinden ayrılmış parçaların bir araya getirilmesini önermektedir. Periferik sinir yaralanmaları konusunda "*Kânûn'da*" önemli bilgiler bulunmaktadır ve İbn Sînâ, bu eserde sinir kesilerinde primer sütün öneren ilk hekimdir (8). Osmanlı dönemi cerrahnamelerinden olan

yazarı bilinmeyen "Cerrâhnâme'de" sinir yaralanmalarında primer sûtür konusunda bir öneri bulunmamakta, ama yaralanmış sinirin tedavisi için kullanılacak ilaçlar bildirilmektedir (3). *Alâim-i Cerrâhîn*'in 1505 tarihli nüshasında Hipokrat'a atfedilerek, kesilmiş bir sinirin "kadın saçıyla" primer sûtürasyonunu anlatan bir bölüm bulunmakta ise de, *Alâim-i Cerrâhîn*'in diğer nüshalarında bu vaka İbn Sînâ'ya atfedilmektedir (16). Hipokrat'ın *Aforizmalar*'ında kesilmiş sinirin asla birleşmeyeceğini bildiren aforizmalar bulunmaktadır (25).

Osmanlı İmparatorluğunun XVIII. yüzyıl hekimlerinden olan Ali Münşî'nin önemli eseri *Cerrâhnâme*'de kafa yaralanmaları ve sinir yaralanmaları konusunda yazdığı bölümlerde, Hipokrat döneminden beri bilinen ve uygulanan trepanasyon ile İbn Sina'dan beri uygulanan primer sinir onarımından bahsetmediği, bu konularda cerrahi girişimden çok, ilaçlarla tedaviyi yeğlediği (6) göz önüne alındığında, Subhîzâde'nin Boerhaave çevirisi, özellikle kafa yaralanmaları ve bunların cerrahi tedavileri konusundaki ayrıntılı açıklamaları ile Osmanlı İmparatorluğu tıbbında bu konuda, XIX. yüzyılın ilk yarısında Şânîzâde'nin "*Kânûnü'l-Cerrâhîn*" (10) adlı önemli cerrahi eserinin ortaya konmasına kadar olan sürede önemli bir boşluğu doldurmuş "olmalıdır / olabilir" diye düşünülebilir.

SONUÇ

Günümüzde nöroşirürji disiplini tarafından değerlendirilen kafa yaralanmaları, sinir yaralanmaları, hidrosefali gibi durumlara ilişkin, bu makalede yer verilmiş bulunan Boerhaave'a ait olan aforizmalar, kendi döneminin tıbbi paradigmasını ana hatlarıyla yansıtmaktadır. Subhîzâde Abdülaziz Efendi'nin de yaptığı Türkçe çeviri ile bu konuda, o döneme ait bilgilerin ve tıbbi yaklaşımın, biraz gecikmeli de olsa Osmanlı İmparatorluğunun hekimlerine aktarıldığını ve tıbbi literatürümüze kazandırıldığını belirtmek mümkündür. Bununla birlikte, eserin çevirisinin çoğaltılabildiği yazma eserlerin sayısı göz önüne alındığında, eserin imparatorluk hekimleri arasında ne derece yaygınlık kazandığı konusunda iyimser sonuçlara varmak oldukça zor görünmektedir.

KAYNAKLAR

1. Aciduman A: İbn-i Sina, Ebu'l-Kasım ez-Zehravi, Şerefeddin Sabuncuoğlu ve Tokatlı Mustafa Efendi'nin eserleri ışığında 11. ve 18. yüzyıllar arasında nöroşirürji (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2005: 202-203, 206-207
2. Aciduman A, Arda B: Ebu'l-Kasım Ez-Zehravi, eseri et-Tasrif ve Hidrosefalinin Tedavisi Üzerine. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 49: 169-173, 2006
3. Aciduman A, Er U, Belen D: Osmanlı döneminden "Yazarı Bilinmeyen Cerrâhnâme" ve nöroşirürji ile ilgili bölümleri. Türk Nöroşirürji Dergisi 17: 162-169, 2007
4. Aciduman A, Er U, Belen D: Cerrâh İbrâhîm ve Alâim-i Cerrâhîn'in nöroşirürji ile ilgili bölümleri. Türk Nöroşirürji Dergisi 17: 170-182, 2007
5. Aciduman A, Belen D: Hydrocephalus and its management in Avicenna's Canon of Medicine. J Neurosurg 106(6): 513-516, 2007
6. Aciduman A, Er U, Belen D: Geç Osmanlı dönemi eserlerinden Bursalı Ali Münşî'nin Cerrâhnâme'sinde nöroşirürji bölümleri. Türk Nöroşirürji Dergisi 18: 5-15, 2008
7. Aciduman A, Er U: Cerrâh Mes'ûd ve eseri Hulâsa-i Tibb'da nöroşirürji ile ilgili bölümler. Türk Nöroşirürji Dergisi 18: 26-33, 2008
8. Aciduman A, Er U, Belen D: Peripheral nerve disorders and treatment strategies according to Avicenna in his medical treatise, Canon of Medicine. Neurosurgery 64: 172-178, 2009
9. Aciduman A, Arda B, Ozaktürk FG, Telatar UF: What does Al-Qanun Fi Al-Tibb (the Canon of Medicine) say on head injuries? Neurosurg Rev 32: 255-263; discussion 263, 2009 Epub 2009 May 13
10. Aciduman A, Arda B, Er U: Şânîzâde Mehmed Atallah Efendi'nin eseri Kânûnü'l-Cerrâhîn (Cerrahların Kanunu)'de nöroşirürji ile ilgili bir bölüm: Cerâhâtür-Re's (Kafa Yaraları). Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları (12-15): 111-124, 2006-2009
11. Aciduman A, Arda B, Kahya E, Belen D: The Royal Book by Haly Abbas from the 10th century: One of the earliest illustrations of the surgical approach to skull fractures. Neurosurgery 67: 1466-1475, 2010
12. Adıvar AA: Osmanlı Türklerinde İlim, altıncı b. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 197-198
13. Atabek EM: Hollandalı hekim H. Boerhaave'nin "Aphorisma"larının Türk tıp tarihindeki yeri. Tıp Tarihi Araştırmaları (1): 25-44, 1986
14. Bayat AH: Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar. Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999: 116-121
15. Bayat AH: Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa, 2003: 262, 273-277
16. Belen D, Aciduman A, Er U: History of peripheral nerve repair: May the procedure have been practiced in Hippocratic School? Surg Neurol 72: 190-194, 2009 Epub 2008 May 14
17. Boerhaave's Aphorisms: Concerning the Knowledge and Cure of Diseases (Translated from the Last Edition Printed in Latin at Leyden, 1715-With Useful Observations and Explanations by J. Delacoste, M. D. London: Printed for B. Cowfe, and W. Innys, in St. Paul's Church-Yard. MDCCXV), Special Edition. Birmingham: Classics of Medicine Library, 1986 "http://books.google.com/books?id=AfTYBAn04PwC&pg=PP6&dq=Boerhaave%27s+Ap horisms,+Birmingham,+1986&hl=tr&ei=o2itTYuoJpCMswbv3_XWDA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDQ Q6AEwAw#v=onepage&q&f=false, Erişim tarihi: 10 Ekim 2010"
18. Castiglioni A: A History of Medicine (Translated from Italian and Edited by E.B. Krumbhaar), Second Edition, Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf, 1958: 615-617
19. Devellioğlu F: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 18. baskı. Ankara: Aydın Kitabevi, 2001: 658-659, 1185
20. Elmacı İ: Color illustrations and neurosurgical techniques of Şerefeddin Sabuncuoğlu in the 15th century. Neurosurgery 47: 951-955, 2000
21. Erdemir-Demirhan A, Özcan N: Abdülaziz Efendi, Hekimbaşı. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988: 190-191
22. Flamm ES: The dilated pupil and head trauma 1517-1867. Med Hist 16: 194-199, 1972
23. Flamm ES: Percival Pott: an 18th century neurosurgeon. J Neurosurg 76: 319-326, 1992

24. Garrison FH: An Introduction to the History of Medicine with Medical Chronology, Suggestions for Study and Bibliographic Data, Fourth edition. Reprinted. Philadelphia: WB Saunders, 1929: 315-317
25. Hippocrates: Hippocrating Writings (trans, Adams F). Hutchins RM (ed), Great Books of The Western World, 10. Hippocrates, Galen, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1952:63-70, 131-144
26. İhsanoğlu E (ed): Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, (Hazırlayanlar: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), cilt 1. 2008: 422-424
27. Liu CY, Apuzzo MLJ: The genesis of neurosurgery and the evolution of the neurosurgical operative environment: Part I-prehistory to 2003. Neurosurgery 52: 3-19, 2003
28. Missios S: Hippocrates, Galen, and the uses of trepanation in the ancient classical world. Neurosurg Focus 23 (1): E11, 2007
29. Naderi S, Acar F, Arda MN: History of spinal disorders and Cerrahiyetül Haniye (Imperial Surgery): A review of a Turkish treatise written by Şerefeddin Sabuncuoğlu in the 15th century. J Neurosurg (Spine 3) 96: 352-356, 2002
30. Paulus Aegina: The Seven Books of Paulus Aegina (translation and commentary: Adams F). Vol 2, London: Sydenham Society, 1846: 429-442
31. Redhouse JW: A Turkish and English Lexicon, New Edition. Beirut: Libraririe du Liban, 1996: 1569
32. Rose FC: The history of head injuries: An overwiev. J Hist Neurosci 6: 154-180, 1997
33. Subhizâde 'Abdü'l-'Aziz: Kıta'ât-i Nekâve fi Tercemet-i Kelimât el-Boerhâve. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, No: 2462, 1183 H./1769
34. Subhizâde 'Abdü'l-'Aziz: Kıta'ât-i Nekâve fi Tercemet-i Kelimât el-Boerhâve. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 2484: 1b-3a, 43b-47a, 49a-50b, 56b-64b, 222a
35. van Swieten G: Commentaria in Hermanni Boerhaave Aphorismos, de Cognoscendis et Curandis Morbis, Editio Tertia Parisiensis, Tomus Primus et Tomus Quartus. Parisiis: Guillelmum Cavalier, (Tomus Primus), M. DCC. LXIX. (1769): 213-219, 226-254, 269-276, 353-445; (Tomus Quartus), M. CDD. LXXIII. (1773): 103-112
36. Şehsuvaroğlu BN: Osmanlı tababetinde garplılışma cereyanları. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 19: 168-192, 1956
37. Şehsuvaroğlu BN, Erdemir-Demirhan A, Cantay-Güreşsever: Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık, 1984: 120-121, 155-158
38. Ünver AS: Tıp Tarihi I ve II inci Kısımlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943:173, 182